

УДК 393(=161.2):[398.4:582.971.1]

**ТРАДИЦІЙНА БУДІВЕЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ НА ПОЛІССІ:
ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Роман СІЛЕЦЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології

У статті розглянуто найважливіші підсумки етнологічного дослідження традиційної будівельної обрядовості поліщуків. Відзначено тісний зв'язок будівельних звичаїв та обрядів з історичним розвитком українського народного житла, культом предків та пошануванням померлих, архаїчними уявленнями про потойбічний світ. Показаний добрий стан збереженості розглядуваної галузі народної культури на Поліссі.

Ключові слова: етнологія, Полісся, будівельна обрядовість, українське народне житло, культ предків, пошанування померлих, світоглядні уявлення, вірування.

Упродовж 1994–2006 років автор цих рядків обстежив понад 170 сіл на території Середнього і Західного Полісся. Під час польових етнографічних досліджень зафіксовано кількісно значний фактографічний матеріал до теми “Будівельна обрядовість”, який заархівований і зберігається в Державному науковому центрі захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (м. Київ), Інституті народознавства НАН України (м. Львів) та архіві Львівського національного університету ім. Ів. Франка. Невеличка частина здобутої в ході експедицій інформації побачила світ друком у форматі матеріалів¹. Варто зазначити, що час для збору польового матеріалу до зазначеної теми доволі пізній та й обставини були несприятливі. Адже в опромінених “мирним” чорнобильським атомом середньополіських селах індивідуальне житлове будівництво практично не ведеться, тому зі звичного для етнографа дослідницького інструментарію довелося значною мірою виключити спостереження. Однак, попри викладене вище, був зібраний вагомий польовий етнографічний матеріал, який істотно розширив джерельну базу про традиційну будівельну обрядовість українців й дозволив дослідити семантику* будівельних звичаїв та обрядів поліщуків, а ширше – українців загалом². Це стало можливим унаслідок консервації та тривалого збереження (практично – до сьогодення) на Поліссі численних старожитностей (і в царині матеріальної культури, і духовної), які репрезентують на лише українську старовину, а подекуди навіть й ранньослов'янську. Здобутий під час експедиційних пошуків фактичний матеріал та одержані завдяки йому висновки безсумнівно зацікавлять дослідників будівельної обрядовості інших слов'янських народів, а також неслов'янських індоєвропейських за походженням етносів Європи.

Серед важливих висновків, зроблених здебільшого завдяки аналізу польового етнографічного матеріалу, виявленого і зафіксованого саме на

Середньому і Західному Поліссі, є встановлення тісного зв'язку між **будівельною обрядовістю та еволюцією українського народного житла**, зокрема його вертикальним розвитком (від ранньослов'янських заглиблених жител-півземлянок до наземних), горизонтальним плануванням (від однокамерного до багатокамерного), будівельним матеріалом та конструкцією, опалювальними пристроями тощо. (Зауважимо, що наші попередники розглядали будівельну обрядовість без, так би мовити, “матеріального” контексту народного будівництва)³. Адже на Поліссі й досі основним будівельним матеріалом для зведення жител і господарських споруд служить деревина, а найпоширенішою будівельною конструкцією є зрубна, що характерно для давнього українського і ранньослов'янського житлового господарського зодчества. Крім того, в ході польової пошукової роботи вдалося виявити низку таких архаїчних за своїм походженням елементів житлобудівництва, як конструкція даху на сохах, земляна присипка стелі, однокамерне житло, опалення помешкання за допомогою відкритого вогнища, відведення диму крізь отвір у стелі тощо. Урахування цих та багатьох інших, виявлених в ході етнографічних експедицій, архаїчних реалій народного будівництва дозволило укласти будівельні звичаї та обряди в цілісну логічну систему.

Для ілюстрації викладеного вище доречно навести хоча б приклад з обрядовим будівельним деревцем (віхою, вільцем, квіткою), яке й досі є стійким атрибутом у приватному житловому будівництві і на Поліссі, і в інших місцевостях України. Без урахування історичного розвитку житла, зокрема конструкції даху, важко пояснити появу вільця на кроквах новобудови (тобто вже наприкінці будівництва) і тим більше його семантику. Пояснення, що побутує сьогодні начебто воно символізує закінчення будівництва, є порівняно новим за походженням і не відображає реалій процесу зведення житла. Зрештою, таке твердження спростовує і поширена на Поліссі (як зрештою і в інших місцевостях України) приказка “Крокви і лати – половина (!) хати”. Наведена паремія відображає конструкцію даху, яка набула поширення в народному будівництві поліщуків приблизно у XVIII–XIX століттях. У давні ж часи, в тому числі й ранньослов'янські (про що свідчать археологічні матеріали) дах на житлових та господарських будівлях зводили за допомогою сох. Самі ж сохи встановлювали під час закладщини – на початку будівництва, а відтак тоді ж і вивішували обрядове будівельне деревце. (До слова, в тих місцевостях України, де побутує каркасно-стовпове будівництво (Покуття, Поділля тощо) конструкцію даху (на кроквах) ще донедавна споруджували також під час заснування будівлі (здоймлене, викинути верха) і тоді ж встановлювали квітку).

Ще одним важливим висновком, до якого вдалося дійти у процесі дослідження будівельної обрядовості, є її **тісний зв'язок з пошануванням предків та демонологічними віруваннями про шкідливість і небезпечність мерців для живих**. На Поліссі практично до сьогодні, як ніде в Україні, живучі ці архаїчні уявлення про залежність життя, здоров'я і добробуту людини, сім'ї від опіки

предків – дідів. Цей аспект народної культури поліщуків зауважив Корнелій Кутельмах, вивчаючи календарно-побутову обрядовість мешканців Поліського краю⁴. Відповідно до прадавніх традицій існувало переконання, що успіх будь-якої важливої життєвої чи господарської справи (в тому числі й зведення нової оселі) залежить від сприяння предків, “дідів”. З цією метою поліщуки їх неодмінно запрошували на “закладщину”, вивішуючи сигнал-запрошення вільце – обрядове будівельне деревце (обов’язково сире, зелене), виставляли їм частування (кутю, хліб), присвічували свічкою на підвалині тощо. Такий вираз уваги і пошани до покійних предків мало забезпечити забудовникові їх підтримку і сприяння під час будівництва нової оселі. Після завершення будівельних робіт належалося відпроводити предків у потойбіччя звичним способом – засохле і напівзотліле вільце сплавити водою, спалити в печі, розвіяти його залишки вітром або ж рідше – залишити під дахом на горищі.

Що ж стосується **уявлень про шкідливість і небезпечність померлих**, то воно також ґрунтується на живучих прадавніх віруваннях про незвичайну могутність мерців, небезпечність і шкідливість для людини “чужих” покійників (з чужого роду. – *Р. С.*) а також так званих “нечистих” (чи “заложних” за термінологією відомого російського етнолога Дмитра Зеленіна). Саме ці уявлення, що збереглися в поліщуків до наших днів, і є ключем до розуміння обрядового аспекту вибору земельної ділянки для будівництва (житла, господарської, промислової чи навіть культової споруди). Наявність “інформації”, яка, відповідно до існуючих уявлень, засвідчувала зв’язок облюбованої ділянки землі з будь-яким похованням (навіть гіпотетичним), автоматично вилучала можливість використовувати її для будівництва. Прикмети і гадання про місце будівництва мали на меті виявляти передовсім саме такі нечисті місця.

З наведеними уявленнями також пов’язаний і такий пласт будівельної обрядовості, як вибір будівельного матеріалу. Нагадаємо, що в українців (і передовсім поліщуків) ще з ранньослов’янських часів основним будівельним матеріалом була деревина і каміння. Водночас на Поліссі ще донедавна їх використовували і в традиційному поховальному ритуалі як меморіальні знаки. На старих кладовищах й досі можна побачити на давніх могилах грубе необтесане каміння і, звичайно ж, дерева, які садили, позначаючи в такий спосіб місця поховань. Відповідно, вибираючи матеріал для будівництва, поліщуки пильно стежили, щоб в будівлю часом не потрапила нечиста каменюка чи деревина. При цьому спиралися на усталені демонологічні прикмети, які начебто вказували на їх непридатність для використання в будівництві. (Такою вказівкою були передовсім природні і набуті дефекти, рідше окремі породи деревини).

Крім повір’їв про нечисті місця, дерева і камені, яких поліщуки старанно оминали в будівельній практиці, остерігаючись шкідливого впливу могутніх “чужих” чи “нечистих” мерців, в будівельній обрядовості присутні фрагменти архаїчних уявлень (індоевропейських за походженням) про **локалізацію потойбічного світу під землею**. Вони є ключем до інтерпретації семантики

будівельної жертви. Адже предки українців – ранньослов'янські племена – споруджували заглиблені в землю житла (півземлянки), й викопуючи для майбутньої оселі котлован, вторгалися так у світ померлих, порушували їх межі і спокій. З метою запобігти покарання з боку могутніх і мстивих мерців за порушення меж потойбіччя їх задобрювали, жертвуючи для них найдорожче (з точки зору людини давнього родового суспільства) – їжу. Зерно, хліб, м'ясо та інші цінні продукти (а згодом – й гроші) клали в землю, задобрюючи в такий давній і добре відомий спосіб могутніх мешканців “тамтого світу”. Саме такими є мотиви будівельної жертви – кривавої (тваринної) і предметами (зерном, хлібом, згодом – грошима (монетами) тощо). Звичайно, що в новітні часи поліщуки не викопували котлованів для півземлянок, але за прадавньою традицією приносили жертву, покладаючи її у викопані ями для штандарів (на ці вкопані в землю товсті обрубки колод трохи згодом під час закладщини укладали підвалини наземної хати чи якоїсь господарської будівлі). На Поліссі цей звичай добре зберігся до сьогодення й відомий як закупляння місця. З еволюцією житла, зокрема півземлянки в наземну оселю, “будівельну жертву” (яка віддавна – ще з XIX ст. – викликала зацікавлення в народознавців⁵) почали дублювати: спочатку її поклали за традицією в землю, а згодом із відмиранням цих архаїчних уявлень (про локалізацію потойбіччя в землі – *Р. С.*) за звичкою – ще й у замки підвалин, які були основою дому. Крім того, серед жертвних предметів з'явилися (здебільшого в замках підвалин) апотропеї – хрест, ладан, свячена вода, мак, льон, залізо, відповідне зілля тощо.

Варто додати, що поліщуки таким самісіньким способом закупляють місце або землю і в інших випадках. Так, коли покладають небіжчика в могилу, то у свіжовикопану яму в день похорону кидають копійки, щоб закупити місце на тому світі, адже якщо цього не зробити, то мешканці “тамтого” світу можуть покійникові докоряти і навіть вигнати (хоча в останні часи батюшки в багатьох місцевостях забороняють мирянам здійснювати цю нехристиянську за походженням практику). Коли садять дерево, то також закупляють землю. Такі ж дії супроводжують викорчовування пня, копання колодязя. Аналогічний за своєю суттю звичай відомий боснійцям, які, починаючи вперше орати ділянку, кидали в ріллю половину срібної монети. Подібні обрядодії мали місце очевидно і в поліщуків. Однак в них унаслідок редукції обрядовості залишилася лише апотропеїчна складова першої оранки – у вигляді зарубаної в землю сокири.

З пошануванням предків виразно пов'язані також новосільні звичаї та обряди поліщуків. Тут ще й досі, вселяючись у нову домівку, запрошують переходити за собою домовика (який є нічим іншим, як узагальненим уособленням предків). Його локалізація в хаті найчастіше прив'язана до котрогось з елементів системи опалення (печі, припічка, кубашки, місця нагорі коло комина), натякаючи таким робом на зв'язок предків з відкритим вогнищем (з якого розвинулася свого часу піч), а отже й давнім звичаєм трупоспалення.

Крім того, атрибутом входщини було церковне поминальне богослужіння за усіма померлими родичами господарів нової оселі. Нерідко хазяїн йшов на кладовище і запрошував на святкову гостину померлих батька і матір, діда й бабу. Але частіше поліщуки стверджували, що покійні родичі самі знають, коли прийти. Після закінчення гостини залишки святкової трапези не прибирали на ніч зі столу, не гасили світло, вірячи, що в нову оселю неодмінно повинні прийти діди і погостуватися. Вранці залишки страв віддавали або курям, або великій рогатій худобі.

У поліщуків досить добре зберігся пласт народної культури, який ми називаємо дещо умовною назвою “будівельна обрядовість”. Підстави для такого твердження маємо, порівнявши фактичний матеріал, який зафіксували свого часу на Поліссі (і в інших місцевостях України) наші шановні попередники, передовсім дослідники другої половини XIX–першої третини XX століття⁶ із відомостями про будівельні звичаї та обряди поліщуків, набутими нами в експедиціях на зламі XX–XXI століть.

Наприклад, на Поліссі до початку XXI ст. порівняно добре збереглися прикмети і гадання про місце для будівництва, в той час, як в інших місцевостях України вони вже давно стерлися в пам’яті етнофорів. І це – попри колективізацію і колгоспне минуле, яке позбавило поліщуків права вільно розпоряджатися своєю землею. Під час польових етнографічних досліджень на теренах поліського краю вдалося зафіксувати більше десятка таких гадань з варіантами.

Досить живучими в народній пам’яті мешканців Полісся України виявилися різноманітні повір’я, прикмети і ритуальні заборони, пов’язані з вибором деревини для будівництва. Вони стосуються і певних порід, і природних й набутих дефектів деревини. Крім того, вдалося зафіксувати низку ритуальних моментів, пов’язаних з часом і порядком заготівлі і транспортуванням дерева до місця будівництва.

Також досить багатим виявився матеріал, який стосується характеристики майстра-будівельника, як персонажа традиційного демонологічного пантеону. За колоритністю і різноманіттям сюжетів поліських демонологічних оповідок з ними може конкурувати лише карпатський матеріал з Бойківщини чи Гуцульщини.

Що стосується так званої будівельної жертви, то на Середньому і Західному Поліссі були виявлені дві її форми: кривава (тваринна), яка досить рідко траплялася етнографам навіть наприкінці XIX – на початку XX ст., і безкровна (предметами). Також у поліському регіоні широко побутує наведений вище звичай “закупляння місця”, який, як згадано, є ключем до інтерпретації будівельної жертви.

Надзвичайно багатий і різноманітний є виявлений на Поліссі етнографічний матеріал, який супроводжує будівництво у вузькому технологічному розумінні (наприклад, ритуальна регламентація встановлення штандарів, підвалин, ушул,

вінців зрубу, ушаків, вікон, дверей, сволоків, крокв і навіть такої “дрібниці”, як тиблів, облаштування стелі, зведення печі тощо). Ритуальній регламентації підлягало навіть поводження з теслярським інструментом, зокрема, сокирою.

Отже, зібраний на Поліссі польовий етнографічний матеріал до теми “Будівельна обрядовість” засвідчив відносно добрий стан його збереженості, попри пізній час фіксації. Можливо, це частково зумовлено аварією на Чорнобильській АЕС, оскільки в забруднених радіацією селах модернізаційні процеси істотно пригальмувалися. В переважній більшості інших місцевостей України на зламі ХХ–ХХІ ст. інформація із зазначеної царини є мінімальна. Крім того, якісні характеристики польових записів про будівельну обрядовість поліщуків підтверджують актуальність тверджень народознавців про територію Полісся як резерват української, а ширше – слов’янської старовини.

TRADITIONAL BUILDING RITUALISM IN POLISSIA: MAIN RESULTS OF RESEARCH

Roman SILETSKY

Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Ethnology

The author analyzes the results of ethnological research concerning building traditions of the residents of Polissia and points out the connection between building ritualism and historical development of Ukrainian traditions. The article shows the good conditions of this branch of folk culture in Polissia.

Key words: ethnology, Polissia, building traditions, Ukrainian folk house, ancestors’ cult, honouring of the dead, beliefs.

¹ Див. : *Сілецький Р.* “Закладщина” хати на Поліссі: обрядово-звичаєвий аспект / Р. Сілецький // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів : Інститут народознавства НАН України, 1997. Вип. 1. Київське Полісся. 1994. С. 83–96; *Сілецький Р.* “Входчини” (новосільні звичаї та обряди) / Р. Сілецький // Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. Вип. 2. Овруччина. 1995. С. 117–124; *Сілецький Р.* Система опалення народного житла поліщуків (типи опалювальних пристроїв, їх конструктивні особливості, звичаї, повір’я) / Р. Сілецький // Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. Вип. 2. Овруччина. 1995. С. 125–140; *Сілецький Р.* Звичаї та обряди, пов’язані з будівництвом / Р. Сілецький // Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2003. Вип. 3. У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. С. 95–124; *Сілецький Р.* Традиційна будівельна обрядовість у с. Тур Ратнівського району Волинської області / Роман Сілецький // З його духа печаттю... : збірник наукових праць на пошану професора Івана Денисюка. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. Т. 2. С. 150–158.

* В даному контексті під “семантикою” розуміємо згідно з усталеною традицією міфологічний зміст.

² Див. : *Сілецький Р.* Традиційна будівельна обрядовість українців : монографія / Р. Сілецький. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 428 с.

³ Див. : *Урбанович Б. П.* Традиційні вірування та звичаї, пов'язані з будівництвом житла на Покутті / Б. П. Урбанович // Народна творчість та етнографія. 1987. № 2. С. 52–54; *Гребінь І. Ф.* Обряди, пов'язані з будівництвом сільського житла / І. Ф. Гребінь // Поділля : історико-етнографічне дослідження. К. : Вид-во незалежного культурного фонду “Доля”, 1994. С. 243–250; *Гребінь І.* Домівка в системі звичаїв та уявлень /²ван Гребінь // Українці : історико-етнографічна монографія у двох книгах. Опішне : Вид-во Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішному “Українське народознавство”, 1999. Кн. 2. С. 57–64; *Федака П.* Обряди, вірування і звичаї при зведенні традиційних житлових і господарських будівель в українців Закарпаття / П. Федака // Carpatika – Карпатика. Ужгород, 2001. Вип. 9 : Науково-педагогічна діяльність та літературна творчість Федора Потушняка (До 90-річчя від дня народження). С. 71–78; *Прігарін О.* Будівельні звичаї та обряди Степової України / О. Прігарін // Народознавчі Зошити. Львів, 2001. № 3. С. 486–493; *Радович Р.* Звичаї та обряди, пов'язані зі спорудженням житла на заході Галицької Бойківщини (за матеріалами Турківського та Старосамбірського районів) / Р. Радович // Народознавчі Зошити. Львів, 2008. № 3–4. С. 253–271 та ін.

⁴ Див. : *Кутельмах К.* Поминальні мотиви в календарній обрядовості поліщуків / Корнелій Кутельмах // Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів : Інститут народознавства НАН України, 1997. Вип. 1 : Київське Полісся. 1994. С. 172–203; *Кутельмах К.* “Спасова борода” : магія чи реальність? (Причинки до аграрних мотивів у календарних обрядах поліщуків) / К. Кутельмах // Народознавчі Зошити. Львів, 1996. № 2. С. 118–125; *Кутельмах К.* Русалки в повір'ях поліщуків / К. Кутельмах // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2001. Т. ССХLII : Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 87–153.

⁵ *Kraus F. S.* Das Bauopfer bei den Südslaven / Friedrich Salomo Kraus // Mittheilungen der Anthropologischen Gessellschaft in Wien. Wienn, 1887. Bd. XVII. S. 16-24.

⁶ Див. : *Дыминьскій [А].* Суеверные обряды при постройке дома въ Каменецъ-Подольской губерніи / Членъ Дыминьскій // Смесь : этнографический сборник. СПб., 1864. Вып. 6. С. 7–8; *И[ванов] П.* Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся къ малорусской хате. (Матеріали для характеристики міросозерцання крестьянского населения Купянского уезда) / П. И. // Харьковскій сборникъ. Литературно-научное приложение къ “Харьковскому Календарю” на 1889 годъ. Харьковъ, 1889. Вып. 3. С. 35–66; *Зубрицький М.* Будинки і майстри / Михайло Зубрицький // Жите і Слово. Львів, 1895. Т. 3. С. 71–75; *Řehoř Fr.* Poświęcenie mieszkania ruskiego w Galicyi (Z okolic Żydaczowa) / Fr. Řehoř // Lud : Kwartalnik etnograficzny. Lwów, 1896. Roczn. 2. S. 141–146; *Bystron J.* Studia nad zwyczajami ludowymi. 1. Zakładziny domów / J. S. Bystron // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Serja II. Kraków, 1917. T. XXXV. S. 1–39; *Шевченко Л.* Звичаї, зв'язані з закладами будівлі / Людмила Шевченко // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. [К.], 1926. Вип. 1–2. С. 87–95; *Bogatyrev P.* Příspěvky k studiu lidových obřadů a pověr při stavbě domu na východním Slovensku a Podkarpatské Rusi / P. Bogatyrev // Narodopisny vestnik československy. Praha, 1934–1935. R. 27–28. S. 83–96.